

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

4

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE

EX INSTITUTO ARCHAEOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATAE

BUDAPEST, 1962

ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG KORABRONZKORA ÉS KAPCSOLATAI

Az i. e. 2. évezred első felének vázlatos története.

A disszertáció alcíme az ősrégészeti kutatás növekvő feladatait és célkitűzéseit fejezi ki. A kívánt cél elérésére legfontosabb módszer továbbra is az összehasonlítás, mely az élet minden megfigyelhető apró részletére kiterjed s lehetőség szerint az edényművesség emlékeit csak az életben betöltött szerepüknek megfelelően értékeli. Emellett az eddig kellőképpen figyelembe nem vett település-, gazdaság-, társadalomtörténeti és más vizsgálódások eredményei fokozottabb forrásokká lesznek. A minden részletre kiterjedő összehasonlítás a legszélesebbkörű összefüggéseket tárja fel s ezért már az eddig ismert adatok és leletanyag alapján is vállalkozhatunk a fejlődési folyamatra s ezzel a történeti kép felvázolására. Ezt a kitűzött célt a disszertációban az egyes korszakok forrásadatainak és leleteinek egyenetlen jellege miatt különböző mértékben sikerült megvalósítani.

I. A bronzkor előzménye.

A péceli (badeni) kultúra és Anatólia.

Az Ózd közelében a péceli kultúra hamvasztásos sírjából előkerült három nagyjelentőségű emberalakú arcú edény párhuzamai Trójában, a II-V. város rétegeiben kerültek elő. A hasonlóság alapján a két távoli terület leletei között származási összefüggést kell feltételezni. A kiindulás helye Trója, ill. Nyugat-Anatólia volt.

A péceli kultúra leletei között több emberalakú edény is van. Egy részük különleges díszítése a karcolt vagy plasztikus keresztzalag a mellen. Ez a díszítésmód a Balkánon keresztül Anatóliáig követhető, ahol legáltalánosabb a korabronzkori leletek között istennők kis szobrának egyszerű díszítés, hanem mint különleges rituális jelentőségű ruházat része. Korábban Szíriában, Palesztinában és Mezopotámiában fordulnak elő.

A péceli kultúra leleteinek elemzése szerint a legtöbb edénytípusnak, díszítésnek és fémnek megvannak a déli, balkáni ill. anatóliai párhuzamai,

melyek a Kárpát-medence helyi előzményeiből nem vezethetők le.

A helyi előzményként elsősorban a bodrogkereszturi kultúra jöhetne számitásba, de az összehasonlítás, a két kultúra között gyökeres, törésszerű eltérést mutat. Éles a különbség az elterjedési terület nagysága, a telephely kiválasztása, a települési forma és a telepek száma között is. Lényeges a különbség a temetők száma, nagysága, temetkezések jellege és főleg a temetkezési ritusok között is. Igen eltérő a két kultúra fémgazdagsága (bodrogkereszturiban sok, a péceliben kevés). Törésszerű különbség van tehát az anyagi kultúra javai között. Ez figyelhető meg a szellemi életnél is (pl. a bodrogkereszturiban az emberábrázolás teljes hiánya, a péceliben ennek előtörése).

Mind ezek alapján a péceli kultúra semmiképpen sem tekinthető a bodrogkereszturi kultúra leszármazottjának, vagyis a déli elemeit nem a bodrogkereszturi kultúra közvetítette.

A lengyeli és péceli kultúra között vannak kisebb rokonvonalak. Banner és Kutzián a lengyeli kultúra területén határozták meg a péceli kultúra kialakulási helyét. Mindenesetre ott volt a péceli népcsoportok beáramlásának kapuja.

E. Neustupný a tölcséresszáju edények (Trichterbecher) kulturáját tekintette az árkoltdiszü kerámia - péceli kultúra - kialakítójának. Neustupný azonban a kultúra peremterületén csak négy edénytípuson vizsgálta az egész átöröklési folyamatot és ezt általánosította a kultúra egész területére. A Kárpát-medence színes változatos leletanyaga azonban érvelésének ellentmond. Kétségtelen, hogy a tölcséresszáju edények kulturája bizonyos hatással volt a péceli kulturára, ez azonban csak a cseh-morvaországi peremterületeken volt erőteljes, hazánkban csak egész gyengén és főleg csak a kultúra életének késői szakaszában érvényesült. A kultúra életének öt fokozatra bontása sem bizonyítható a hazai leletekkel. Az újabb kutatások alapján csak az állapítható meg, hogy a kostolac-bošaca-drevenik-ózd-pilinyi típusú leletek a péceli kultúra legkésőbbi fejlődési fokát képviselik. A péceli kultúra tehát nem a tölcséresszáju edények kulturájának a leszármazottja.

Az újabb kutatás a kultúra kialakulási folyamatát helyesen a Dráva-Száva közén tételezi fel. Egyes déleurópai kutatók (Milojčić, Laviosa-Zambotti) a nyugatan-európai korabronz korban látják a kultúra eredetét. Az anyagi

kultúra igen tekintélyes része hasonlóságot mutat a Dél-Balkán, főleg Bulgária, Makedónia és Tesszália, továbbá Anatólia, főleg azonban Nyugat-Anatólia korabronzkorával. Ez az összefüggés olyan lényeges és oly sok részletben megegyezik, hogy véletlennek, konvergenciának nem tekinthető. A hasonlóság nemcsak formai, hanem a formához kapcsolódó tartalmi is, ami az összefüggést döntő módon erősíti.

Makedónia és Bulgária területe őrizhette meg hosszú időn keresztül az anyagi kultúra olyan jellegzetességeit, amelyek Anatóliában már nincsenek, de hazánkban csak később tűntek fel fiatalabb anatóliai elemekkel együtt.

A péceli kultúra kialakulási folyamatának ideje a bodrogkereszturi kultúra életének végével esett egybe. Ez Kutzián I. megállapítása szerint, (Schachermeyr kronológiája alapján) i. e. 2050/2000 körül történhetett. A péceli kultúra élete ezzel az időponttal kezdődött a Dunától keletre (stratigráfiai adatok), a Dunántulon azonban, ahol a beáramlás történt, valamivel korábban.

Népi beáramlás is történt. Erre mutat a vallási élettel kapcsolatos új leletek (női szobrok, arcok edények) megjelenése, a települési forma, életmód, temetkezési szokás megváltoztatása, a telepek számának hirtelen megszorodása. A lengyeli kultúra területén történt beáramlás kezdetben lassabb vagy több ízben végbemenő beszűrődés lehetett, majd nagyobb csoportok érkeztek s ekkor kezdődött a nagyerejű expanzió. A többszöri beáramlás is magyarázná a délen tág időhatárok között előfordult leleteknek a péceli kultúra aránylag szűk időhatárai között történt megjelenését.

A népmozgás oka még nem ismeretes. Az anatóliai-délbalkáni északra hatoló hullám Milošević szerint Bulgáriában kettévált. Az egyik lett a péceli, másik a Coțofeni kultúra alapjává.

A péceli kultúra lényegében a nagy anatóliai-balkáni korabronzkori kulturális komplexumnak legészakabbra eljutott késői csoportja, melyet az anyagi és szellemi kultúra egysége fűz az eredeti kiindulási helyhez, természetesen a periferiális területekre jellemző provinciális, alacsonyabb szinttel és itt-ott érvényesülő idegen hatással.

A péceli kultúra egyidős a korahellasi periódus utolsó harmadával, Trója IV. városa fennállásának második felével és Trója V. városával. Keltelési támpontot ad Bubanj stratigráfiája is. A kultúra vége párhuzamosítható Trója V. végével, azaz i. e. 1900-zal. Ez kapcsolatos lehet Trója és az ana-

tóliai korabronzkori telepek pusztulását előidéző nagy népmozgással. Hazánkba ennek a népmozgásnak másik ága jutott el (a Fekete-tenger északi partján).

Egyes déli jellegű leletek csak a péceli kultúra nagy egységét lezáró időben jutottak el hozzánk. A centeri leletek is ehhez az új hullámhoz kapcsolódnak s nem a kultúra első betelepülőihez. Hasonló kora a pécsváradai és dalmáciai arcos töredék is. Erre az időszakra esik a Kárpát-medencében a sztyepei halomsírok népének (lényegében ez vet véget a péceli kultúrának), a zóki kultúrának és egyéb, a disszertációban nem tárgyalt déli csoportoknak a terjeszkedése. (Ez utóbbiakat Bóna határozta meg.) - A péceli lakosság nagy tömegei helyben maradtak, egy részük azonban a sztyepek nyomására eredeti települési területükről északra szorult. Az ellenséges viszonyt tükrözik a kiszorított péceli csoportok és a sztyepek hatására kialakult zóki és hatvani kultúra erősítései. A péceli kultúra nagy egysége ezzel összeomlott. Az új déli csoportok egy része eljuthatott a még megmaradt péceli népességhez (Center), más jelentősebb részük már a zóki kultúrát gazdagította s ezen keresztül még a hatvani kultúrába is jutottak déli elemek.

Az új korabronzkori kultúrában feloldódva, ellenséges események ellenére is a péceli kultúra sokkal erősebben kapcsolódott a bronzkorhoz, mint a rézkor megelőző szakaszához. A korabronzkor népi alapját lényegében a péceli kultúra helyben maradt néptömegei alkották.

II. A korabronzkor.

Északkelet-Magyarország területe évtizedeken keresztül fehér folt volt a korabronzkor térképén. Ennek oka a kutatás hézagossága volt. Nem méltatták kellő figyelemre a keletmagyarországi nagyhalmos temetkezéseket (okkersírok) és nem ismerték időrendi helyzetüket sem. A zóki kultúra általános elterjedése és keletmagyarországi önállósága ismeretlen volt. A bőséges leletanyagú hatvani kultúrát is tévesen ítélték meg. A hazai kutatás az ottományi kultúrát nem tartotta korabronzkorinak. Az új kutatási és ásatási eredmények ezt a képet lényegesen módosítják.

A korabronzkor időszaka Északkelet-Magyarországon a péceli és a

füzesabonyi kultúra közötti időt tölti ki. A bronzkori fejlődés Tompa féle négy alapkulturája (bodrogkereszturi, péceli, zóki és a harangedény kultúra) az újabb kutatások alapján igen eltérő időre keltezhető. A péceli kultúra időszaka után hazánk területén a fejlődés olyan törést mutat, amihez hasonló csak a középső bronzkor végén ismétlődött meg újból (a későbronzkori halomsiros kultúra népének támadása). Közben a fejlődés általában egyenletes volt. A zóki és a harangedény kulturát azért indokolt a bronzkorba sorolnunk, mivel ennek a fejlődésnek a kezdetét jelentik. A keletmagyarországi nagyhalmos temetkezések (okkersirok) kulturája is a bronzkor fejlődéséhez kapcsolódik. Ebben a beosztásban a történelmi szempontok jutottak érvényre.

Hazánkban a bronzkor későbbben kezdődött, mint a Dél-Balkánon, de korábban, mint Közép-Európában. Ezért nem lehet általánosan alkalmazni hazánk területére a Reinecke féle délnémetországi fémeken alapuló korbeosztást s mikor pl. réz- vagy bronzkorról, stb. beszélünk, csupán az általános tájékozódást könnyítjük meg. Ezzel azonban gazdasági és társadalmi viszonyokat nem határozunk meg.

1. A keletmagyarországi nagyhalmos temetkezések (okkersirok) és a zsinegdiszes kerámia problémája.

A múlt század végén és a jelen század elején számos nagy halomsirt tártak fel kutatóink Kelet-Magyarországon és Erdélyben. Jelentőségüket azonban nem ismerték fel, bár déloroszországi kapcsolataikra felfigyeltek. Szerepüket először Childe ítélte meg helyesen. Hazánkban csak a legújabb kutatás (Kőszegi, Bóna) ismerte fel a korabronzkori nagyhalmos temetkezések történeti jelentőségét.

A Szovjetunió déli részének sztyeppevidékén az i. e. 3. évezred végén az állattenyésztő pásztortörzsek a fejlődés igen magas fokát érték el. A Kubán-vidék nagy kurgánjainak gazdag temetkezései tükrözik a gazdálkodásban és a társadalom szerkezetében végbement változásokat. A kaukázusi fémlelőhelyek kihasználásával és az állattenyésztés fokozásával megindult rétegződési folyamat eredményeképpen a közösség egyes tagjai kezében nagyobb vagyonszerzés történt. Az állatállomány szaporodása elősegítette a gazdálko-

dást, de szükségessé vált a legelő növelése és a közösség ezzel együttjáró terjeszkedése. A rétegződés folyamata természetesen nem vezetett azonos eredményekre az egész sztyeppe területén. A kaukázusi gazdagságot máshol nem érték el, de a fejlődés hasonló módon zajlott le. A legnyugatibb halomsírok szegényesebb leleteikkel is hasonló folyamatot tükröznek.

A belső feszültség következtében i. e. 1900 körül nagy erővel megindult a sztyeppei népek nyugat felé nyomulása. A legközvetlenebb út az erdő-övezettől délre kínálkozott.

A rohamos terjeszkedésnek áldozataként estek a Tripolje-Cucuteni kultúra eltérő gazdasági társadalmi szervezettségben élő parasztközösségei. Elpusztították a telepeket s más jellegű, pásztor-állattenyésztő életmód kezdődött a nagy földművelő paraszti falvak területén. Az első hullám nagy területeket érintett s magával sodorta az elpusztított terület lakosságának egy részét is. Előzönlöttek a román síkságot egészen Bulgáriáig, betörték Erdélybe, Kelet-Magyarországra, majd későbbi csoportjaik Nyugat-Szerbiába is eljutottak. Másik nagy csoportuk a Kárpátoktól északra hatolt nyugat felé.

Erejüket társadalmuk fejlettebb szervezettsége mellett réz- és bronzfegyverek növelték. Ezek között legjelentősebb volt a nyéllyukas harci balta és a hosszupengéjű tőr. A Kárpát-medencében velük jelent meg első ízben a ló. Sajnos még nem tudjuk biztosan, hogy mint házasállatot használták-e? Ez valószínűnek látszik, mert ez magyarázná gyors mozgásukat.

Ukrajnában nagy lélekszámú, kiterjedt falvakat pusztítottak el, Romániában a festett kerámiás tell-településeknek vetettek véget. A Cucuteni és Tripolje kultúra mediterrán eredetű parasztságával szemben a Kárpát-medencében, főleg hazánk területén a későrézkorban ugyancsak déli eredetű, de inkább állattenyésztést űző péceli kultúra népcsoportjait igázták le. A Tiszától nyugatra nincs feltárt halomsírunk, jelentős hatásuk azonban itt is kimutatható.

A sztyeppei területről kiinduló népi mozgás legdöntőbb bizonyítékai a halmos temetkezések, melyek egészen apró részletekben is megegyeznek a Szovjetunió, Románia, Bulgária és Magyarország területén. A szabolcsi nagy halmokat, a hortobágyi okkersírokat, a kelet- és délromániai, továbbá bulgáriai halomsírokat az első hullámmal idejutott sztyeppei nép vezetőréte-

gének tulajdoníthatjuk.

A péceli kultúra népessége békésebb körülmények között él, állattenyésztés mellett bizonyos földművelés is szerepet játszott életében. A gazdálkodás eredménye, a termelés fokozódása vagyis a többlettermelés lehetősége nem vezetett még el a társadalom nagyfokú rétegződéséhez, - bár csirái megvoltak - hanem a népesség igen nagymérvű szaporodását tette lehetővé. Olyan értékelhalmozódást, mint amilyen a sztyeppeieknél feltételezhető, a péceli kultúra gazdálkodása nem eredményezett. Komolyabb cserekereskedelem sem alakult ki. Egyelőre kiderítetlen okok miatt a fémművesség is igen alacsonyfokú volt a pécelit megelőző bodrogkereszturi kulturához és a későbbi sztyeppeiekhez képest. Így, bár a rétegződésnek jelei mutatkoztak, nem érte el azt a fokot, ami a sztyepei típusu halomsirokat jellemzi. Nincs nyoma a közösségen belüli elkülönülésnek. A telepek védelmé az egész közösségnek járt, mint ahogy a temetőkben is együtt volt a közösség minden tagja. Nem ismerték a lovat s nem voltak hatékony fegyvereik. Nem volt társadalmi szükséglet komoly gazdasági és hatalmi erőt összpontosító vezetők kiválása sem.

A helyi péceli lakosság szokásaival szemben igen jelentős különbséget jelentett az itt addig ismeretlen halmos temetkezések népességének megjelenése. A kis létszámú vezetőréteg temetkezései elkülönültek a közösségtől. Csak a társadalom igen magasfokú szervezettsége és az erős központi irányítás mellett lehetett a közösség tagjait igénybevenni ekkora méretű halmok létrehozására. Az új patriarchális társadalmi berendezkedésnek megfelelően sokszor a halmokba áldozatokat is temettek. A sztyepei törzsek szüntették meg a péceli kultúra önállóságát, a zóki kultúra kifejlésztésével egyidőben.

Hazánk és Románia halmaiban megfigyelt néhány arany és ezüst vagy réz-bronz halántékkarikán kívül a sírokba nem tettek fémet. (Főleg prémekből és textiliákból állott a melléklet).

A fémművesség azonban jelentős volt. A kaukázusi fémek a sztyeppén keresztül messze nyugatra eljutottak, de ezeket nem temették el. Az első hullám megérkezése után bizonyos idővel felfedezték az erdélyi érlelőhelyeket és a Kaukázus mintájára ott is megindult a fémfegyverek készítése. A legkedveltebb eszköz vagy fegyver a harci-balta, tör és a jellegzetes kaukázusi völgyeltélű füles véső. A fémművesség gyökere Elő-Ázsiáig megy vissza. Kisebb jelentőségű helyi fémművességre mutatnak több helyen talált ön-

tőminták is. A keleti típusu fémművesség emlékei messze elterjedtek Ausztriáig, Közép-Németországig, a Balkánon Jugoszláviáig és Bulgáriáig, tehát mindenütt, ahová a sztyeppei néphullámok vagy hatásaik eljutottak.

Az edényművességben a sztyeppeiek honosították meg a zsinegdisztést. Ilyen leletek kerültek elő az elpusztított Tripolje és Cucuteni telepek felső rétegeiben és az ottani halomsírokban is. (Uzatovo-Gorodszk és Cucuteni-C típusu kerámia). A Cucuteni-C típusu kerámia hazánkba is eljutott s kissé megváltozva a zóki, hatvani és ottományi kultúra edényművességének egyik alapelemévé vált.

Hazánkban a halomsírokban edénymellékleteket eddig még nem találtak, de szórványként már is több valódi zsinegdiszes edényt, illetve töredéket ismerünk. A leletek pontos párhuzamai és elterjedése mutatják a származás helyét. Ilyenek hazánktól északkeletre és keletre fordulnak elő. A leletek egyik iránya Podolia és Volhynia, a másik Erdélyen keresztül a Fekete-tenger északi partvidéke felé mutat. A jellegzetes zsinegdiszes keresztalpu tálak a zóki kultúrába hazánkon keresztül jutottak el. (Garasanin hiányzó láncszemét a hazai ilyen jellegű leletek képviselik).

A Szovjetunió területén a stratigráfia alapján a halmos temetkezéseket több szakaszba osztja a kutatás. Hazánkkal a gödrös és katakomba sírok időszakának van kapcsolata. Romániában a Coțofeni kultúra második felében jelentek meg s megérték a Glina III - Schneckenberg kultúra kialakulását. Aránylag nem hosszú időszakot ölelt fel, az i. e. 1900. körüli időben.

A sztyeppeiek terjesztették el Románia és Nyugat-Ukrajna területéről a jellegzetes kőeszközöket, a görbe késeket (az ún. Krummessereket) és az agyagbalta modelleket. Ezek mindazokon a helyeken megtalálhatók, melyek a sztyeppei kultúra hatása alá kerültek.

A hazai időrendet meghatározzák a sztyeppei típusu cserepek a későpéceli ózdi telepen, önálló egyes leletek a Nyírség területén, és a zsinegdiszes cserepek a zóki kultúra nyírségi csoportjának lelőhelyein, keresztalpu tálak és keleti típusu balták öntőmintái a zóki kultúra területén. Ennek az időrendnek felel meg Barca péceli és hatvani rétegsora közötti leletanyag, a morvaországi liseni telep kaukázusi típusu fémeletének stratigráfiai helyzete is. (Jevisovice B).

Az első sztyeppei hullám a péceli kultúra késői periódusában érkezett meg s kiszorított csoportjaival érintkezésbe került. Valószínűleg ők

alakították ki a zóki kulturát, főleg ennek a nyírségi csoportját, a szorosán az i. e. 1900 időben. Szlovákiában a péceli és hatvani kultúra időszaka között jelentek meg, egyidősek a romániai Coțofeni kultúra második szakaszával. Nyugat-Szerbiában a sztyepei típusu halomsírok kapcsolatosak a Glina III - Schneckenberg kultúrával s így egykorúak Junacite III-mal.

Valószínű, hogy a sztyepei kultúra első hulláma a román síkságot és a Tiszántult érte. A második hullám hamarosan követte ezt két irányból is. Egyik a kelet-szlovákiai halomsírokat hozta létre, a másik, mint előbb is, Románián-Erdélyen keresztül hatolt be. Ez lett a nyugatszerbiai halomsírok alapja is. Ekkor terjedt el a hamvasztás szokása is. E két hullám hatásai jutottak el nyugaton Csehországig és Ausztriáig. Pontosán szétválasztani egyelőre még nem tudjuk.

A második vagy még későbbi hullámmal kapcsolatos a hatvani, kisapostagi kultúra kialakulása is i. e. 1800-nál nem későbbben.

Ugy látszik, hogy a sztyepei halomsíros kultúra népessége a Tiszántúlon jelent meg legtisztábban, távolabb nyugaton egyre jobban összeolvadt a helyi népcsoportokkal. A nagy átalakító erővel megjelent halomsíros sztyepei nép társadalmi berendezkedése, a sztyepei területekkel ellentétben nem vált általánossá és nem is lett folytatása a bronzkor későbbi folyamán. Az egész nagy délkelet-európai területen a sztyepei halomsíros kultúra népe fokozatosan beleolvadt a lényegesen nagyobb tömegű helyi népességbe. A megjelenésével és hatásával megindult fejlődés a bronzkori kultúrák egész sorának a kialakulásához vezetett. A legjellemzőbb halmos temetkezési szokás nem eresztett mély gyökeret. A sztyepei a hatvani kultúrával párhuzamosan a Szovjetunió területén létrehozták a Fatyanovo kulturát. Az igen jellegzetes textildiszü kerámia elterjedését is a sztyepei mozgás váltotta ki.

2. A gajári típusu edénművesség emlékei.

Hazánkban főleg szórványos leletei vannak az egész ország területén, főképpen azonban a Dunakönyök vidékén. Több helyen hamvasztásos magányos, egy helyen, nem hiteles adat szerint, csontvázas temetkezése került elő. Eddig csak az edénművesség termékeit ismerjük. Ezek lapos, félgömb

alaku kis füles bögrék, korsók, amphora alaku kisebb edények, nagyméretű amphorák. A diszités az edények felületét kitöltő tüzdelt barázdákból és ékalaku kimetszésekéből áll. Az edények alján a diszitetlen rész legtöbbször csillagmintát alkot. Igen gyakori a mészbetét. A leletek Szlovákiában is hasonlóak.

A gajári típusu edényművesség szoros összefüggésben van Erdély tüzdelt barázdált diszű edényeivel, a Coțofeni kulturával. Nyugaton a gajárhoz legközelebb áll a retzi kerámia. A diszités technikája és mintája Aichbühl, Altheim és Rössen kerámiájából származik. Rokonság állt fenn Lengyelország ún. sugárdisztes (Radial) kerámiájával is.

Erdélyben a tüzdelt barázdás diszű Coțofeni kultúra a festett kerámia (Erősd) kulturáját követi. Részben egyidős hazánk péceli kulturájával, főleg ennek késői szakaszával. Ez a sztyepei behatolás időpontja s Erdély keleti részén a Schneckenberg - Glina III. kultúra kialakulási ideje. Erdély középső részén a sztyepeiekkel összeolvadva valószínűleg a Coțofeni kultúra élt a Wietenberg kultúra kezdetéig. Ez az idő megfelel hazánkban a zóki kultúra korának. Ezek szerint Erdélyben a tüzdelt barázdás diszű kerámia nem idősebb, sőt jó részben fiatalabb, mint a mi péceli kulturánk.

Ausztriában a retzi kerámia tölcséresszáju edényekkel került elő. Pittioni szerint részben megelőzi a badeni kulturát, részben egyidős vele. A korabronzkorunkkal párhuzamos Mondsee kultúra is átvette a retzi jellegű diszitést.

Cseh-Morvaországban Jevišovice lelőhelyén az árkokolt diszű kerámiával együtt követi a tölcséresszáju edények kulturáját (C₁ és B réteg).

Jugoszláviában a retz-gajári típusu leleteket a vučedol-zóki, laibachi kultúra időszakával és a Guntramsdorf-Drassburg típusu leletek idejével lehet párhuzamosítani.

Hazánkban a gajári típusu leletek a péceli kultúra időszaka után tűntek fel. Egyes helyeken keveredtek a zóki kulturával, máshol csak a diszités technikáját alkalmazták. Megjelenése egybeesik a péceli kultúra nagy egységének az összeomlásával, i. e. 1900 táján.

A retzi típusu kerámia a péceli kultúra formáinak hatására keletkezett, annak elterjedésével egyidőben, a délnémetországi és ausztriai Alpok előterében otthonos diszitőminták és technika széleskörű kibontakozásával.

Szlovákia és Magyarország területén ez a legkorábbi edényművesség még nem terjedt el. Igen rohamosan eljutottak azonban csoportjai Dél-Lengyelországon (sugárdiszes-kerámia) keresztül Erdélybe s ott délről behatoló népcsoportok edényművességével összeolvadva kialakult a jellegzetes erdélyi Coțofeni kerámia az ausztriai és délnémetországi diszitással.

A péceli kultúra összeomlása után a rézkor és bronzkor fordulóján a retzi típusu kerámiát készítő kisebb népcsoportok eljutottak Szlovákia és hazánk területére. Délnyugaton hatással voltak a vučedol-zóki kultúra edényművességére. A hazai és szlovákiai leletek a retzi típusu kerámia második, késői szakaszát képviselik. Ezt nevezzük gajári típusnak. A Kelet-Magyarországon talált szórványos tüzdelt barázdás diszű cserepek az erdélyi Coțofeni kultúrával hozhatók összefüggésbe.

A gajári típusu leletek hazánkban a korabronzkor elején jelentek meg, de a bronzkori fejlődésre kisebb leletgyűjtéseivel vagyis jelentéktelen népcsoportjaival jelentős hatást nem gyakorolt. Csak a zóki kultúra edényművéségében érezhető hatása. Önálló horizontot nem alkottak.

3. A tölcséresszáju edények kulturájának hatása a Nyírségen.

- A baktalórántházi sirlelet. -

A tölcséresszáju edények kulturájának elterjedési területe hazánkon kívül esik. Néhány szórványos emléke jutott csak el hozzánk. Ilyen a négy edényből álló baktalórántházi hamvasztásos sirlelet. A leletcsoport anyaga kevés, de olyan vonatkozásokra hívja fel figyelmünket, amilyenekre eddig nem volt adatunk. Bár ez az idegenszerű leletanyag korabronzkori fejlődésünkre nem gyakorolt döntő hatást, jelenlétével mégis számolnunk kell.

A tölcséresszáju edények kulturájának hatalmas elterjedési területén, Dániától Csehorszáig és Közép-Németországon keresztül Lengyelorszáig követhetők a baktalórántházi leletcsoport párhuzamai. Hazánkban eddig csak a Nyírségen vannak szórványos leletei és kisebb jelentőségű párhuzamai a péceli kultúrában. A leletcsoport helyi előzménye ismeretlen. Hazánktól délre sincsenek hasonlóak. A leletcsoport származása a nagykiterjedésű tölcséresszáju edények körével van összefüggésben.

A déli eredetű péceli kultúrának csak a legnyugatibb területén jelentkeztek gyenge tölcséresszájú edény hatások és a kultúra legkésőbbi szakasza idején az ózd-pilinyi fokozatban. A baktalórántházi leletcsoportban az "északi" jelleg sokkal határozottabban érvényesül, mint a péceli kultúrában. Formakincse teljes egészében a tölcséresszájú edények kultúrájára vezethető vissza.

Az északi és déli (hazai) területek között a kapcsolatok kölcsönösek voltak (aszkosz, állatszobrok, edények, stb. északon). Mivel a baktalórántházi típusu leleteket Északkelet-Magyarország eléggé zárt területéről ismerjük, feltehető, hogy közvetlenül északkelet felől az ősi lengyelországi úton jutottak ide hatások, kereskedelmi csere vagy kisebb beszivárgó népcsoportok útján. Ezzel szemben az ózd-pilinyi csoportban Csehszlovákián keresztül érvényesültek kisebb jelentőségű hatásai.

A péceli kultúra késői szakasza (i. e. 1900 után) párhuzamos a baktalórántházi leletcsoporttal. (Ehhez az időhöz kapcsolódik a Salzmünde kultúra szakasza is). A gajári típusu leletek bejutásának időpontja is erre az időre esik, tehát a legkorábbi bronzkorba tartozik.

A tölcséresszájú edények kultúrájának is az a nagy méretű mozgás vetett véget, melynek egyik ága hazánkban a sztyeppe halomsiros kultúra népeinek behatolása a Kárpátoktól északra a hasonló alapú zsinegdiszes kerámia népének bevándorlása volt. Valószínű, hogy a baktalórántházi típusu leletek hazai feltünése is ezzel az eseménnyel kapcsolatos.

4. A zóki kultúra Északkelet-Magyarországon.

Hazánk nagy területein a zóki kultúra határozott jellegű, a déldunántulitól eltérő edényeket is készítő csoportjai terjedtek el. Három csoportja van hazánkban: 1. Nyírségi, 2. Makó-csáki és 3. Zók-vučedoli csoport.

A. / A zóki kultúra nyírségi csoportja.

A csoport elkülönítését az edényművesség határozott, csak erre a területre jellemző egységes jellege és a települési forma indokolja. Az újabb kutatások nyomán 120 lelőhelyét ismerjük. Elterjedési területe a Nyír-

ség, Hajduság, Bodrogeköz és Borsod megye déli, alföldi jellegű területe. A lelőhelyek nagy része homokdombokon fekvő telep. A földművelésre kedvezőtlen talajviszonyok ellenére is igen nagy a települési sűrűség. Ez azonban nem a nagy népsűrűséget jelenti, hanem csak a gyakori helyváltoztatást. (Egy-egy telephelyen csak felszíni szórványos leletek és néhány hulladékgyödör). A telepek kiterjedése általánosan egészen kicsi, de néhány esetben igen nagyméretű. Ez a kettősség vagy változó nagyságu közösségeket, vagy inkább nagyobb közösségek téli szállását és ezek nyári kirajzását tükrözi. A legtöbb helyen a talaj (homok) nem tette lehetővé sárfalu lakóház építését. Valószínű, hogy faszerkezetű kunyhókban vagy sátrakban laktak. Mindez a mozgó állattartással kapcsolatos. A csoport északnyugati határterületén egészen eltérő települési viszonyok alakultak ki. A Tisza-mentén a hatvani kultúra tell-telepeinek alsó rétege a nyírségi csoport leleteit tartalmazza. A tiszaluci telep alsó szintje semmiben sem különbözött szerkezetében a felső rétegektől (sárfalu házak omladékai, stb.) leletanyaga azonban a zóki kultúra nyírségi csoportjához tartozott. A telep kis részét széles árokkal választották el a nagyobb védtelen résztől. Mivel a zóki kultúra nyírségi csoportjára a Tiszántulon és a Bodrogeközben kivétel nélkül a mozgó életmóddal kapcsolatos futólagos települések a jellemzők, feltételezhető, hogy az éles vonallal elhatárolható eltérő települési formának lényeges gazdasági és történeti oka volt.

A temetkezések legtöbbször magányos urnasírok. Vencsellőn több sírt találtak, itt szórthamvas temetkezés is volt.

Az edényművesség vezértípusai az egyfülü, profiláltalju, ún. nagyrévi típusu korsó vagy bögre, az éles törésű kettős csonkakúp alakú tál, a seprődiszes nagy csöbör, füles csupor, amphora alakú kétfülü urna. Megvannak a belső diszű ún. zóki típusu talpas tálak, madáralakú edények. A diszítés egyszerű karcolt vonalakkól, ék alakú beszúrkált, vagy kimetszett mintákból álló szalagdisz, legtöbbször mészbetéttel; gyakori a seprőzés, borda és bütyökdisz s ekkor jelent meg legkorábban a textildisz. Kapcsolataik miatt igen fontosak a tiszaluci szilex eszközök, a görbe kések (ún. Krummesserek).

B. / A zóki kultura makó-csákai csoportja.

Az elnevezés a csoport elterjedésének délkeleti és északnyugati végpontjait jelzi, de mutatja a csoport nagy kiterjedését is (Maros-Kőrös vidék, Duna-Tisza köze, Dunántul északi nagyobbik fele, Kis-Alföld). A csoport elkülönítését a leletanyagnak a nyírségi és zók-vidéki csoportétól eltérő egységes jellege indokolja. Hazánkban eddig 58 lelőhelyét ismerjük s mintegy 20 lelőhelye van Délnyugat-Szlovákiában.

A lelőhelyek tartósabb telepekre utalnak. Nem annyira mozgékony életmódot tükröznek, mint a nyírségi csoportban, de a tell-telepek kezdeti fokát nem érték el.

A temetkezések főleg hamvasztásosak, urnásak, vagy szórthamvasak, de néhány csontvázas temetkezést is ismerünk. A temetőt olykor folyóvíz választja el a teleptől.

Az edényművesség vezértípusai: a belső diszű talpas tál, behuzottszájú duzzadtperemű tál, fordított csonkakup alaku tál, csupor, füles bögre, csöbör, amphora alaku edény, egyfülű korsó. ritkább az aszkosz. Az edényeket a diszítés hiánya és fényes fekete felület jellemzi. A talpas tálak belső diszítése csillagmintájú, mészbetéttel. A seprődisz ritkább mint a nyírségi csoportban. Gyakori a bordák alkalmazása s jellegzetes a szájperem változatos, sokszor visszahajlitott kiképzése.

C. / A zóki kultura zók-vučedoli csoportja.

Teljesen kívül esik az ismertetett területen, ezért a közismert csoportot a disszertációban részletesen nem ismertettük.

A nyírségi és makó-csákai csoport edényművességét sok rokonvonás köti össze, de az edények formájában és diszítésében mutatkozó különbségek is erőteljesek. A két csoport fejlődésében különböző hatások érvényesültek. Bár a nyírségi csoport távolabb fekszik a zók-vučedoli csoporttól, mégis több kapcsolata van vele, mint a szomszédos makó-csákai csoportnak. Főleg a mészbetétes mélyített diszű edények mutatják a rokonságot. Emellett megvannak a három csoport közös vonásai is (pl. a vallási élettel kapcsolatos idolk, madáralaku edények, bizonyos edénytípusok, stb.)

A kultura eredetére vonatkozó vélemények igen eltérők. Sokszor a

kutatók csak az egyes csoportokat vizsgálták és az így nyert eredményeiket általánosították az egész kulturára, holott az egyes csoportokban különböző irányokból különböző hatások érvényesültek.

Az egyes csoportok kapcsolatait a következőkben összegezzük:

a. / A nyírségi csoport. A péceli kultúra kisebb jelentőségű hatásain kívül kapcsolat mutatható ki az egykoru korai-nagyrévi és a harangedénykulturával. Igen szoros összefüggés állt fenn a csoport kifejlődését előmozdító sztyepei halomsiros kulturával s a kapcsolatok a csehországi zsinegdiszes kerámiával is kimutathatók. Dél felől a balkáni korabronzkor hatása a legnagyobb, melynek eredete Anatóliáig megy vissza. Az égei-anatóliai hatások a Kelet-Balkán területén, Románián keresztül (Cotoşeni, Schneckenberg - Glină III kultúra) jutottak el, másrészt a nyugatbalkáni út is igen valószínű, mely főleg a zóki csoportot s ezen keresztül a nyírségit termékenyítette meg.

b. / A makó-csáki csoport. Ebben valamivel gyengébben érvényesül a sztyepei összetevő. Megvan a keletbalkáni vagy esetleg a közép balkáni útvonalon keresztül érvényesülő kapcsolat a délbalkáni és nyugatanatóliai korabronzkorral. Ennek a csoportnak is megvan a kapcsolata a csehországi zsinegdiszes kerámia és a harangedény kultúra felé. A nyírséginél szorosabb a kapcsolat a korai nagyrévi kulturával és a csoportot megelőző péceli kulturával. Cseh-Morvaország tölcseáresszáju edényeinek egyik együtteséhez is fűzik, egyelőre tisztázatlan, de erőteljes szálak. A nyugatbalkáni összetevő nem mutatható ki, vagy csak igen gyengén érvényesült.

c. / A zók- vučedoli csoport. Leleteinek erőteljes kapcsolatai vannak a megelőző péceli kulturával, a nyírségi csoporthoz hasonlóan lazább összefüggés a korai nagyrévi kulturával és harangedény kulturával. Még itt is megvan a sztyepei összetevő s a másik két csoporthoz hasonlóan bizonyos kapcsolat a csehországi zsinegdiszes kerámiával. Valószínű, hogy bizonyos déli elemeket a zóki kultúra közvetített a zsinegdiszes kerámia kulturájába. Igen jelentős kapcsolat a Dél-Balkán, Anatólia és a Kyklád-szigetvilág irányából. Ezek elemei jelentős részben a nyugatbalkáni útvonalon jutottak el csoportunkba.

A zóki kultúra relatív időrendje tágabb határok között igen jól megállapítható, részletesebb belső tagolásra még nincs mód, országszerte követi a péceli kultúrát. kivéve a legészakibb területeket, ahol mai tudásunk szerint nem terjedt el. Itt valószínűleg a péceli kultúra maradék csoportjai éltek a

zóki kulturával párhuzamosan. A nyírségi csoport északi területén gyors átfejlődés történt a hatvani kulturába. A tiszántuli sztyeppei típusu halomsírok területén a halomsírok vezető népével él egy ideig, majd párhuzamos a hatvani kultúra első szakaszával s itt az ottományi kulturába fejlődött át. A makó-csáki csoport önállóságának északon a hatvani kultúra terjeszkedése, délebbre a nagyrévi és a szőreg-perjámosi kultúra fejlődése vetett véget. A Duna-Tisza között és a Dunántul keleti felén egyidejű a korai nagyrévi kultúrával (majdnem azonos vele), s bizonyos vonatkozások szerint a harangedény kulturát is megérte. A Dunántul nagy részén a kisapostagi és mészbetétes diszű kerámia kulturája követte; ezek kialakulásában a zóki kultúra igen nagy szerepet játszott.

Nyugat-Szlovákiában a Nyitra kultúra követte. Romániában a zóki kulturával párhuzamosítható a Cotofeni kultúra késői (halomsíros) szakasza, az okkersírok kora, a Schneckenberg kultúra első szakasza és a Glina III. Ez megfelel a Junacite III-nak és a makedóniai bronzkor végső szakaszának. Bubanj-Humon keresztül a középső hellasi kör első felével látszik egykorúnak (i. e. 1900 után).

A zóki kultúra a péceli kultúra népességére települt rá. Ebből s a délről (Dél-Balkán, Anatólia, Kykládok) érkező kisebb népcsoportok magukkal hozott új elemeiből a sztyeppei halomsíros kultúra behatoló vezető harcós rétegének hatására alakultak ki az egyes csoportok. Ehhez a makó-csáki csoportban északnyugat felől érvényesülő hatások is járultak.

A gazdálkodásban az állattenyésztés játszotta a legnagyobb szerepet. Kisebb méretű földművelés főleg a makó-csáki csoportban tételezhető fel. Nagyobbmértvű földművelés a délyugati és északkeleti peremterületen, a tell-telepek vidékén virágzott. A kultúra életében igen jelentős fejlődést jelentett a sztyeppei halomsíros kultúra által elterjesztett ló hasznosítása.

A nyírségi csoport Tisza-menti tell-telepei előzmény nélkül jelentek meg. A leletek alapján valószínű, hogy a sztyeppei halomsíros kultúra által elpusztított moldvai tellek népességét sodorták ide magukkal a támadók, akik a Tisza mentén megtelepedve az eredetihez hasonló életmódot folytattak. A társadalmi rétegződésre utal a halmos temetkezésekhez hasonlóan a telepek egy kis részének széles árokkal történt elkülönítése. Ez

volt a vezető réteg lakóhelye, egyuttal ez jelentette a védelmet a külső támadással szemben. Egyes telepeken előkerültek a kisebb jelentőségű fémművésék emlékei is. A keleti típusu balták fémművességét a sztyeppeiek honosították meg.

A zóki kultúra vallási életében, főleg a zók-vučedoli csoportban a vallási élet emlékei között (idolok, madáralaku edények, oltár, kettős balta ábrázolás) tulnyomó többségben vannak a déli elemek. Ezek a népesség többségének származási helyére is fényt vetnek.

A lovakkal hatalmas távolságokat megjáró sztyeppeiek nyomán új kulturák születtek, köztük a déli elemekkel átítatott zóki kultúra három területi csoportja. A zóki csoport népességének egy része a Nyírségbe huzódott. A nyírségi csoport északi területén a fejlett földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatos tell-telepek létesültek. A Nyírségben a nagy halomsírok vidékén a mozgó állattenyésztés honosodott meg. Az itt talált és bevándorolt déli népelemeket a sztyeppeiek saját társadalmi szerkezetüknek megfelelően szervezték meg. A peremterületekre kiszorított péceli népesség és ujonnan megjelent népcsoportok közötti ellenséges viszonyt tükrözik a mindkét oldalon létesített védelmi berendezések.

Mivel a sztyeppeiek nem képviseltek nagy néptömeget, a fejlődés az általuk megszállva tartott területeken hamarosan a sztyeppe vidékéről eltérő színezetűvé vált. Az itt talált déli eredetű (péceli) népességhez érkezett új déli népelemek (zóki és a Bóna által meghatározott somogyvár-gönyüi, óbápitvarosi csoport) az anyagi és szellemi kultúra déli vonásainak új fellendülését eredményezték.

A sztyeppei halomsíros kultúra vezető rétege mellett a néptömegeket a zóki kultúra különböző csoportjai képviselték. A zóki népesség szellemi kulturáját a déli elemek tulsulya jellemzi. A sztyeppei jelleg mellett a régi helyi szokások egyre inkább előtérbe kerültek (megszűnt a halmos temetkezés, később a települési forma is megváltozott, megszűnt az elkülönülés). A keleti kapcsolat megszakadt s a sztyeppeiek beolvadtak a helyi nagy néptömegekbe.

A zóki kultúra kialakulása idején érte hazánkat a gajári típusu és a tölcséresszáju edények kulturájának kisebb hatása, a kultúra késői szakaszában a harangedény kultúra népességének behatolása. i.e. 1900-1800 között.

A legkorábbi bronzkori fejlődés kelet és dél összeötvöződését ered-

ményezte az itt talált ugyancsak déli eredetű népeiséggel.

5. A hatvani kultúra.

Leleteit a múlt század közepe óta ismerjük. Önállóságát azonban csak a harmincas években állapította meg Tompa. Jelenleg több mint 200 lelőhelyét (főleg telepét) tartjuk nyilván. Elterjedt a Bodrogtól az Ipoly völgyéig, a Dunakönyök bal partján, délen a Tápió völgyéig, a Tiszántulon keskeny sávban a Bodrog torkolatától a Tiszazugig. Elkerülte a Mátra és Bükk északi felét és a Sajó-Boldva-Rima völgyét. A lelőhelyek kb. egyenlő arányban oszlanak meg a hegyvidéki és alföldi területek között. A telephelyek kiválasztásánál a védelmi szempontok minden mást háttérbe szorítottak. Ezért a hegyvidéken néha többszáz m magasságban vannak a telephelyek. A telepek igen sűrűn helyezkednek el. Formájuk a tell, 1,5-3 méteres vastagságú rétegekkel. Aránylag kis terület igen hosszú időn, többszáz éven keresztül képes volt biztosítani egy-egy kisebb közösség életét.

A telepek erősítése általános és törvényszerű, de a felszíni viszonyoknak megfelelően más és más a hegyvidéken és az Alföldön. Ugyancsak törvényszerű, hogy a védelmi berendezések a telepnek csak kis részét övezik. Ebben a társadalmi viszonyok is tükröződnek. A hegyvidéken főleg a hegyek nyulványainak teraszos kiképzése és a széles védőárok jelentette a védelmet, az alföldi területeken főleg a széles folyók kanyarulatai és az ezeket összekötő mesterséges árok.

A kultúra házaira jellemző a felmenő sárfalu, gerendaváz, nyereg-tetős szerkezet. A korai szakaszban a házak mérete igen nagy (olykor meghaladja a 200 m²-t is), később kisebb, (de még így is 35-60 m²). A legfontosabb berendezési tárgy a tűzhely, kezdetben egyszerű, a késői szakaszban olykor kiemelkedő diszes építmény. A házak sűrűn egymás mellett helyezkedtek el a tell-telepek falvaiban, ezért gyakran estek tűzvész áldozatul.

A temetkezések kizárólag hamvasztásosak. Ez a szokás helyi előzményeken alapul. A szórthamvas sirok sokkal gyakoribbak, mint az urnasirok. A sirokban igen sok az edénymelléklet. Egy telephez valószínűleg a

nagy családoknak megfelelően, több kisebb temető tartozott. A telepet és temetőt szigorúan elkülönítették egymástól (hegytető és völgy, folyóvizek két partja).

A leletek nagy része edény. Legjellemzőbb típusok: kétfülű öblös amphorák, széles szájnnyilású füles fazekak, csöbrök, csuprok, csészék, áttört talpu edények, tálak, (főleg a jellegzetes svédsisak alakúak), füles bögrék, függeszthető edények, fedők, szűrőedények, négy lábú lapos tálcák, kettős-szájú edények, aszkoszok, madáralakú edények, agyagkocsi modellek és kerekék.

Általánosan jellemző az u. n. textildisz, seprődisz (kivül-belül), különféle plasztikus diszek. Főleg a késői szakaszra jellemző a fényezett külsejű edények árkolt és kárcolt disze, szórványosan a mészbetét. Ez utóbbiak egy része behozatal a Dunántulról. A telepekről és sirokból előkerült edények nem különböznek egymástól, de a nagy csöbrök inkább a telepekre jellemzők. Az ujkőkori és rézkori művészi edényeihez képest a hatvani kultúra textil-, seprő-, és bütyökdiszes edényei kezdetlegesebbek, barbárabbak és az edényművesség művészi fellendülése csak a késői szakaszban kezdődött el.

Az edények mellett agyagkanalak, henger-, korong- és cérnaorsó-alakú átfurt agyagtárgyak (jórészt orsókarikák), pecsételő és állatszobrok egészítik ki az edényművesség leltárát.

Kevés a kőeszközök száma. Egyszerű lapos és átfurt kőbalták, fenőkövek, dörzsölő és őrlőkövek, pattintott szilix eszközök.

A csont- és agancseszközök száma aránylag nagy. Halászó nyilhegyek, agancskapa, agancsbalták, kalapácsok, a legkülönbözőbb átfurt és furatlan szuró szerszámok, árák, tük, vésők, török, kanalak, törfogantyú gombok, lószerszámok (szijelosztó csontlemezek, zabla oldaltagok) sztyeppei eredetű kalapácsfejű tü. A csont- és agancseszközök jelentősebb szerepet töltek be, mint a kőből készültek.

A fémművesség emlékei: Keleti típusú balták, lapos balták, késpenge, tü, csüngő és meghatározhatatlan tárgyak öntőmintái. A féMLELETEK között bepödrött végű bronz nyakperecek, bronzcsövek, huzalcsövek, csüngők, pitykék, lapos balta, tük, keleti típusú balták, keleti típusú halántékkarikák, török fordulnak elő, de igen szegényesek. Nagy részük a kultúra késői szakaszából származik.

A kultúra belső tagolását a tiszaluci telep rétegsora teszi lehetővé. Eszerint

1. réteg. A zóki kultúra nyírségi csoportja a hatvani kultúra emlékeivel.

2a. réteg. A hatvani kultúra korai, (I a.) szakasza a zóki kultúra maradványleleteivel.

2b. réteg. A hatvani kultúra középső, (I b.) szakasza.

Az előbbihez hasonló hatvani leletek zóki típus nélkül.

3. réteg. A hatvani kultúra késői (II.) szakasza. A régebbi típusok mellett az árkokolt és karcolt diszű edények hirtelen feltűnése.

Az egyes telepek és temetők leletei ezzel a stratigráfiával párhuzamosíthatók.

A hatvani kultúra Észak-Magyarországon közvetlenül követte a zóki kultúra nyírségi és makó-csáka csoportját és érintkezésbe került a péceli kultúra legkésőbbi maradvány csoportjaival. A Tápió völgyétől délre vele egyidőben a nagyrévi kultúra késői szakasza élt, majd a hatvani kultúra terjeszkedni kezdett s az I. szakasz végén Tószegen, Tiszazugban követi a nagyrévi kulturát.

A hatvani kultúra I. szakasza egyidős a legkésőbbi péceli maradvány-csoportokkal, a nagyrévi kultúra második (tószegi) szakaszával, a zóki kultúra nyírségi csoportjának tiszántúli továbbélő leleteivel, a Coțofeni kultúra legkésőbbi (nyugaterdélyi) szakaszával, a Schneckenberg kultúra (Prox szerinti első "A", valójában) második szakaszával (Gesprengeberg lelőhely anyaga), a hárangedény kultúra végével, a zsinogdiszes kerámia késői szakaszával, a Nyitra kulturával, az aunjetitzi kultúra legkorábbi szakaszával, a kisapostagi kulturával és a Szőreg-perjámosi kultúra korai szakaszával. Az I. szakasz vége (I B.) valószínűleg egyidős a ottományi kultúra kezdeti szakaszával.

A hatvani kultúra II. szakasza egyidős az ottományi kulturával, a Wietenberg kultúra korai szakaszával, a Tei kulturával, a tokodi csoporttal, az aunjetitzi kulturával, a dunántúli mészbetétes-diszű kerámia és a vatyai kultúra korai szakaszával, a szőreg-perjámosi kultúra fejlett szakaszával.

Az abszolút keltezés közvetett uton nyert adatai szerint a kultúra

kezdeté: I a. i. e. 1850/1800. A II. szakasz kezdete az i. e. 1650., vége i. e. 1500 körül.

A hatvani kultúra szemellátható törés nélkül fejlődött a zóki kultúra nyírségi csoportjából. A leletanyagnak két fő összetevője van s ezen kívül más kisebb szórványos hatások is kimutathatók.

Az egyik fő összetevő a sztyeppei, halomsiros kultúra, másik a délbalkáni korabronzkori művelődés jellemző leletanyaga.

A keleti sztyeppei elemek: elkülönülő települési forma, a ló használata, keleti típusu bronz balták és visszahajlitott végű halántékkarikák fém-művessége, az edényművességben a kultúra vezérleleteiként szereplő textil-seprő- és bütyökdiszes csöbrök, fazekak, az amphorák egy része, a kalapácsfejú csonttűs a halászó nyilhegyek.

A sztyeppei mozgással kapcsolatos a nem sztyeppei eredetű tell települési forma, az agyagbalták és állatszobrok gyakori megjelenése. (Ezek a moldvai telkek idesodort népességétől származnak).

A déli elemek főleg az edényművességben vannak meg: amphorák egy része, füles bögrék, függeszthető edények, különböző jellegzetes fedők, a diszítésben a zeg-zug vonal, a T-és -alaku plasztikus disz, aszkoszok, agyagpecsételők, idolk (vagyis a vallási élettal kapcsolatos emlékek) és egyéb kisebb tárgyak.

A délbalkáni, anatóliai elemek - még a későhatvani kor aszkoszformája is - a déli korabronzkori típusoknak felelnek meg. Mivel ezek használata az eredeti területen ekkorra már régen véget ért, másodlagosan jutottak el a hatvani kulturába. A déli elemek közvetítője a zóki kultúra lehetett, de még a péceli alap is szerepet játszhatott, mely vagy a zóki kulturán keresztül érvényesült, vagy a maradék csoportok közvetlenül is kapcsolatba kerültek a hatvani kulturával. A rézkor végén és a bronzkor kezdetén idejuttott déli népcsoportok anyagi és szellemi kulturája még a hatvani kultúra idején is döntő szerepet játszott.

Bár a zóki kulturának is egyik összetevője volt már a sztyeppei halomsiros kultúra, a hatvani időszak idején, főleg a korai szakaszban az anyagi kulturában a sztyeppei elemek nagyobb jelentőségűek. Feltételezhető, hogy a hatvani kultúra kezdetén esett az utolsó sztyeppei hullám, mely egy időben alakította ki a hatvani és fatyanovo kulturát.

A kisebb jelentőségű hatások között a tölcséresszáju edények kultúrája, a harangedény kultúra és a zsinegdiszes kerámia hatását említjük. Ez utóbbival inkább csak a távoli közös eredet kapcsolja össze. Egyéb kapcsolatok már nem a hatvani kultúra kialakulását segítették elő, hanem önálló, egymás mellett fennállott kultúrák kölcsönös gazdasági és kulturális cseréjének az eredményei voltak.

A társadalmi rétegződés folyamata a hatvani kultúra fejlődése folyamán gyengült. Eltűntek a nagyhalmos temetkezések; megmaradt azonban a telepeken belüli elkülönülés s talán az egy telephez tartozó több nagycsaládi temető is még ezt a folyamatot tükrözi. A gazdálkodásban a fejlett földművelés és állattenyésztés játszotta a főszerepet. A kocsimodellek tanúsága szerint az állati igavonó erőt is felhasználták. Valószínűleg az állattenyésztéssel is meghatározott ésszerű váltógazdálkodás biztosította egy-egy kis terület nagy eltartó képességét. A kultúra legnagyobb virágzása idején - a disszertációban részletesen kifejtett becslés alapján - 100.000 fő lehetett a lakosság létszáma. Eszerint a gazdálkodásban a terméktöbblet nem a rétegződési folyamatot segítette elő, hanem a péceli kultúrához hasonlóan a közösség egészének jólétét emelte. A külső csere nem játszhatott nagy szerepet a kultúra életében. Kevés a fémlelet. A II. szakasz idején történt a nyugati (aujetitzi) fémművesség termékeinek nagyobb mérvű, de nem jelentős beáramlása.

A hatvani kultúra a II. szakasz idején belső fejlődés eredményeképpen érte el legnagyobb kiterjedését. Döntő hatása volt a tokodi csoport kialakulásában. Az ottományi és Wietenberg kultúra létrejötte nagy jelentőségű volt a hatvani kultúra történetében is. Ugyanis a dél felől érkező utolsó nagymérvű bronzkori kulturális áramlat hatására megváltozott az anyagi kultúra jellege. Ez a kultúra fejlődésének csúcspontja. A II. szakasz egyuttal a hatvani kultúra fejlődésének a végét is jelentette. Az adott keretek között a belső erőknek nem volt lehetőségük a továbbfejlődésre.

A hatvani kultúra Észak-Magyarországon a közvetett déli és a közvetlenül is érvényesülő keleti elemek hatására a zóki kultúra nyirségi csoportjából alakult ki. A népesség megszorodása több ízben terjeszkedésre késztette. A társadalom szerkezetében a sztyeppei hagyományok fokozatosan feltolódtak s a helyi hagyományok, a helyi fejlődés iránya érvényesült.

Fejlődésének végét az ottományiból kialakult füzesabonyi kultúra megerősödése okozta.

A hatvani kultúra fejlődése a korabronzkor csaknem teljes időszakát kitöltötte és még a középső bronzkor első szakaszát is megérte.

KALICZ NÁNDOR